

ВИВЧЕННЯ ТА ЗБЕРЕЖЕННЯ КАРТОГРАФІЧНОЇ СПАДЩИНИ У МУЗЕЯХ УКРАЇНИ

Історико-краєзнавчі дослідження неможливі без ретельного вивчення архівних документів, значний пласт яких зберігається в музеях. В останні десятиліття традиційним стало проведення музеями всеукраїнських і регіональних наукових конференцій з актуальних проблем обліку та збереження національної спадщини, дослідження регіональної історії, форм використання музейних предметів тощо.

Важливою подією в житті краєзнавців, які займаються питаннями дослідження картографічних колекцій музеїв, стала Всеукраїнська наукова конференція «Вивчення та збереження картографічної спадщини у музеях України», що відбулася 17 грудня 2009 р. в Білоцерківському краєзнавчому музеї. Організували конференцію Державний комітет архівів України, Державне науково-виробниче підприємство «Картографія», Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства, Управління культури і туризму Київської обласної державної адміністрації, Білоцерківський краєзнавчий музей.

Президія конференції (зліва направо: В. А. Коломієць, Л. В. Андрієвська, І. Б. Матяш, Л. М. Діденко Р. І. Сосса).
Із доповіддю виступає С. А. Дяченко

У ході підготовки конференції стало зрозумілим, що тема картографічних досліджень дуже цікавить суспільство. На запрошення взяти участь у конференції відгукнулися працівники 20-ти музеїв України як обласного, так і регіонального рівнів, а саме Історичного музею-заповідника «Кам'янець-Подільський», Національного історико-культурного заповідника «Чигирин», Дніпропетровського історичного музею, Харківського історичного музею, Черкаського обласного краєзнавчого музею, Тернопільського обласного краєзнавчого музею, Алуштинського палацо-паркового музею-заповідника (АРК), Мелітопольського краєзнавчого музею, Херсонського обласного краєзнавчого музею, Уманського краєзнавчого музею, Державного історико-меморіального заповідника «Поле Берестецької битви» (с. Пляшева Рівненської області), Львівського історичного музею, Кіровоградського обласного краєзнавчого музею, Національного заповідника «Хортиця» (м. Запоріжжя), Білоцерківського краєзнавчого музею, Сквирського краєзнавчого музею, Київського обласного археологічного музею, Вишгородського державного історико-культурного заповідника, Фастівського державного краєзнавчого музею, а також Правобережної геологічної експедиції.

На адресу оргкомітету надійшли доповіді від 31-го учасника, серед яких не лише музейні працівники, а й науковці, дослідження яких тісно пов'язані з цим специфічним джерелом інформації.

З вітальним словом до учасників конференції звернулися члени оргкомітету – **І. Б. Матяш**, доктор історичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, перший заступник голови Державного комітету архівів України; **Р. І. Сосса**, доктор географічних наук, директор Державного науково-виробничого підприємства «Картографія»; **Л. В. Андрієвська**, вчений секретар Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства; **Л. М. Діденко**, кандидат історичних наук, заслужений працівник культури України, директор Білоцерківського краєзнавчого музею.

І. Б. Матяш відзначила важливість і значовість проведення картографічної конференції в музеї обласного рівня, що свідчить про поглиблення науково-дослідної роботи музеїв та активізацію досліджень власних колекцій музейними працівниками. Вона звернула увагу присутніх на недостатній рівень дослідження картографічних колекцій, що зберігаються в архівах та музеях України, тому на часі створення загального реєстру цих документальних джерел, які є невід'ємною складовою Національного архівного фонду. На сьогодні архіви України лише розпочинають роботу з формування реєстру друкованих видань та електронних каталогів картографічних документів. І. Б. Матяш ознайомила слухачів з каталогом колекції карт і планів Державного архіву Херсонської області (видання 2006 р.) та закликала підтримати такий почин і розпочати роботу зі створення довідника картографічних колекцій музеїв усієї України. Це стане важливим кроком у справі наближення музейних колекцій до дослідників.

У своєму виступі Р. І. Сосса, який тривалий час досліджує історію картографування території України і є автором низки наукових праць і публікацій, загострив увагу присутніх на великому інформаційному потенціалі картографічних творів як історико-географічних джерел, які дають можливість картографічно відтворити політичний розвиток країни упродовж тривалого часу. Прикметно, що в наукових дослідженнях останніх років велика увага приділяється вивченню змісту і точності карт, динаміці територіальних змін тощо. Вчений також підкреслив важливість нинішньої конференції, адже в музеях зберігається значна кількість картографічних документів, невідомих науковому середовищу.

Р. І. Сосса подарував Білоцерківському краєзнавчому музею окремі видання ДНВП «Картографія»: два альбоми з репродукціями старовинних карт «Україна на стародавніх картах. Кінець XV – перша половина XVII ст.» (2006 р.) та «Україна на стародавніх картах. Середина XVII ст. – друга половина XVIII ст.» (2009 р.) із серії «Пам'ятки картографії України», збірник наукових праць «Національне картографування: стан проблеми та перспективи розвитку» (2008 р.), а також власні видання з історії картографування території України, зокрема бібліографічні покажчики карт і атласів.

Доповідачі з різних регіонів України висвітлили проблеми дослідження картографічних документів архівних та музейних колекцій України, назвали джерела формування картографічних колекцій музеїв, їх склад і зміст, охарактеризували значення картографічних джерел у сучасних краєзнавчих дослідженнях, розповіли про форми використання музеями картографічних документів.

О. І. Ємчук (м. Київ) ознайомила присутніх із маловідомими картографічними, топографічними і топонімічними матеріалами з особистого архівного фонду члена-кореспондента АН УРСР Сергія Івановича Маслова, що зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Фонд передали бібліотеці після смерті вченого в 1957 році. Його зміст охоплює період XV ст. – середина 1950-х років. Розвідки С. І. Маслова з етнографії, краєзнавства, фольклору та української мови містять картографічні матеріали і тому мають значну історико-джерелознавчу цінність.

Т. М. Фадеева (м. Москва) зробила короткий огляд унікальної колекції старовинних географічних карт збірки Алупкинського палацу-музею, що належала графу Воронцову. У 1927 р. у фондах музею зберігалось 2500 екземплярів карт. Колекція не поступалася кращим європейським. На сьогодні в ній залишилося близько 600-от одиниць. Основу картографічної збірки складають карти різних країн і континентів, виготовлені майстернями найвидатніших картографів XIV-XVIII ст. На прикладі цієї колекції доповідач розкрила історію картографування Європи та Нового світу, наголосила на цінності колекції, зібраної Воронцовим, з огляду на загалом незначну кількість збережених стародавніх карт.

С. В. Абросимова (м. Дніпропетровськ) проаналізувала історію формування та склад колекції Дніпропетровського історичного музею імені Д. Яворницького, заснованого в 1849 році. Картографічна колекція музею налічує 265 карт, планів, атласів і характеризується видовою, географічною та хронологічною різноманітністю. Визначну роль у пошуку, дослідженні й збереженні старовинних карт і планів відіграв фундатор та перший директор музею Д. І. Яворницький. Частина з них була подарована музею приватними колекціонерами або передана державними установами, зокрема Катеринославською губернською креслярнею та Катеринославською казенною палатою. Найдавнішою оригінальною картографічною пам'яткою в колекції є атлас Російської імперії, видрукуваний 1745 р. в Петербурзі, який містить 19 карт. Із регіональних привертає увагу «Генеральна карта території від Києва по Дніпру до Очакова», складена в 1751 р. інженер-полковником Д. де Боскетом. У XVIII ст. досить поширеною була Генеральна карта Новоросійської губернії (1779 р.) Івана Ісленьєва. У 2005 р. музей уклав каталог (електронну версію) картографічної колекції музею, який активно використовується співробітниками музею, студентами, іншими дослідниками.

А. О. Козакова (м. Мелітополь) у доповіді на тему: «Крапка на мапі: аргументи «за» і «проти» охарактеризувала етапи формування картографічної збірки місцевого краєзнавчого музею, яку фактично почали створювати в 1943 р., оскільки довоєнна колекція була втрачена під час нацистської окупації міста. Картографічні документи музею – це копії карт з державних архівів України та Росії: Генеральна карта Азовської губернії, карта європейської Росії (приазовські степи), карта Таврійської губернії, Генеральний план Мелітопольського повіту. Виготовлення їх було зумовлене необхідністю використання для науково-дослідної роботи музею. Більшу ж частину всіх картографічних документів складають військові карти, переважно ті, якими користувалися під час визволення міста від фашистської окупації 1941-1943 рр. Це карта Німеччини з прилеглими країнами, «Довідник з військової топографії», карти та картосхеми м. Мелітополя, СРСР. У фондах музею збереглися й інші військові карти, зокрема карти західного (російського) театру війни 1914 р. та карти Генерального штабу Червоної Армії 1927 року.

А. В. Музика (м. Львів) ознайомив учасників конференції з дослідженням карт Галичини міжвоєнного періоду із фондової збірки «Архів» Львівського історичного музею, яка є важливим джерелом для вивчення історичного минулого зображених на них територій. У збірці музею зберігається близько 420-ти карт і планів XVII-XX ст., майже 80 з яких стосуються Східної Галичини. На шести із них зображена Східна Галичина у міжвоєнний період (1921-1939 рр.). Це, зокрема, три карти Е. Ромера, видрукувані у Львові у 20-30-х роках минулого століття: карти Львівського, Станіславівського й Тернопільського воєводств, а також «Карта польських залізниць» та «Карта польських курортів». Охарактеризувавши інформаційний потенціал цих картографічних джерел, доповідач відзначив важливість зіставлення і порівняння карт різних періодів одного регіону, що дозволяє об'єктивно оцінювати зміни, що відбулися в тій чи іншій місцевості за певний відрізок часу.

П. А. Болтанюк (м. Кам'янець-Подільський) охарактеризував плани Кам'янця-Подільського XVIII-XIX ст. із фондів Історичного музею-заповідника «Кам'янець-Подільський» як джерело для вивчення топографії міста. Дослідженням цього питання займалися М. Б. Петров, Ю. Й. Сіцинський, О. А. Пламеницька, І. С. Винокур та ін. Одним із найдавніших планів XVIII ст., що зберігся у фондах музею, є «Карта земель міста Подольського з господарством земським» 1780 р. (польською мовою). Досить цікавим для

дослідників фортифікаційної архітектури, військового забезпечення, планування міста на початку XIX ст. є «План Каменец-Подольской крепости с форштатами со внутренним строением и с облегающею на двести пятьдесят сажень сетуациею с показанием каменных строений кармином, а деревянных – желтою краскою. Сочинен при Каменец-Подольской Инженерной команде Июня дня 1810 года» та план Кам'янця-Подільського 1821 року. Важливим джерелом для дослідження історії топографії міста є план Кам'янця-Подільського, проект якого було затверджено у 1845 р., а укладено на початку 1870-х років.

В. В. Буличова (м. Харків) виклала загальну характеристику картографічної колекції Харківського історичного музею, яка складається майже з 200-от музейних предметів і хронологічно охоплює період XVII ст. – 90-ті роки XX ст. Плани м. Харкова, починаючи з реконструйованого плану Харківської фортеці XVIII ст., відображують не тільки сталу забудову міста, але й проектні варіанти. Розвиток земельно-майнових відносин у Харківській губернії частково відображено на планах земельної власності на маєтки поміщиків. З-поміж карт військової тематики досить цікавими є карти, складені для офіцерів Червоної Армії Генеральним штабом РСЧА у 30-х роках XX ст., які належали харків'янам – учасникам Великої Вітчизняної війни. Окрім зазначених тематичних груп, до складу картографічної колекції музею входять також карти, що відображують розвиток будівництва, транспортної системи Харкова, участь харків'ян у війні в Народній Республіці Афганістан, навчальні картографічні матеріали часів незалежної України тощо.

З повідомленнями про картографічні документи у фондах музеїв та їх використання виступили **Л. О. Первічко** (м. Вишгород) – «Вишгород на середньовічних мапах», **В. С. Вернигора** (м. Сквир) – «Карта Сквирського повіту Київської губернії 1902 року в експозиції Сквирського народного краєзнавчого музею».

К. В. Шляховий (м. Кіровоград) торкнувся проблеми використання картографічних документів у визначенні локалізації перейменованих або зниклих населених пунктів та вивченні топоніміки краю. У топонімічних студіях Кіровоградського краєзнавчого музею широко використовуються документи Державного архіву Кіровоградської області, зокрема справи межових канцелярій Олександрійського, Бобринецького та Єлисаветградського повітів, які дозволяють стовідсотково визначити населений пункт, стара назва якого загубилася в історії. Важливе значення для наукових досліджень мають документи Кіровоградської обласної наукової бібліотеки імені Д. Чижевського, де зберігаються карти Єлисаветградського та Олександрійського повітів різних років, а також плани міста Єлисаветграда.

К. В. Шляховий коротко проаналізував зміст музейної колекції планів землеволодінь, які укладали земські повітові землеміри і які завірялися нотаріусами для отримання позики в банку під заставу маєтку. Колекція складається не тільки з юридично оформлених планів, а й із чернеток, ескізів із якихось причин не закінчених варіантів. Тому деякі екземпляри не мають датування.

Дослідження **О. Ю. Власова** (м. Запоріжжя) присвячене публікації рукописної картосхеми О. С. Девлада «Шляхи Дніпровими порогами», яка зберігається в науковому архіві Інституту археології Національної академії наук України. Дослідник підкреслив велике значення картосхеми для ідентифікації місць розташування всіх згаданих у літературі топооб'єктів Дніпровського Надпоріжжя з огляду на те, що описи Д. І. Яворницького, А. С. Іловайського, В. Г. Чабаненка, статті енциклопедії Брокгауза-Ефрона та Географічної енциклопедії України не супроводжуються картографічними зображеннями, містять розбіжності стосовно кількості топооб'єктів у порожистій частині Дніпра.

Фрагмент картосхеми О. С. Девлада «Шляхи Дніпровими порогами». 1929 р.

фортеці на березі р. Унави, зображені частоколи, вежі, брами, житлові райони, козацька резиденція тощо. Цей документ має важливе значення для вивчення та реконструкції зовнішнього вигляду фастівської фортеці XVII ст.

І. В. Чепурна (м. Чигирин) проаналізувала праці науковців, які досліджували стародавні мапи, зокрема видання В. Кордта, спільне видання М. Вавричина, Я. Дашкевича, У. Кришталева «Україна на стародавніх картах» (Київ, 2004), наукові статті Т. Лютої з метою виявлення перших зображень Чи-

С. А. Дяченко (м. Херсон) представив дослідження «Карта Річчі Заноні 1767 як джерело для вивчення історії Кримського ханства та втраченої топоніміки Північного Причорномор'я». Друкований варіант цієї карти (початок XX ст.) зберігається у фондах Херсонського обласного краєзнавчого музею. Карта Заноні відтворює історію краю, допомагає визначити місце розташування поселень, фортець, колишні назви річок, озер та ярів, а також має велике значення для уточнення цих назв завдяки запису тюркських назв арабською в'яззю. Детальніше вивчення походження топонімів дозволяє простежити явище міграції народів, що проживали на території Причорномор'я.

А. А. Древецький (м. Фастів) у доповіді «Мала історія міста-фортеці Фастова» зосередився на питанні ролі й значення плану французького військового інженера Г. де Боуплана 1648 р. для дослідження історії Фастова. На карті позначене місце розташування фортеці.

гирина на мапах XVII ст. Доповідач довела, що вперше Чигирин позначено на мапі Великого князівства Литовського 1613 р. Миколая-Криштофа Радзивілла в додатку із зображенням Борисфенового шляху. За картами Королівства Польського француз Г. де Боплана можна простежити етапи розвитку Чигирини – від укріпленого поселення на р. Тясмин (карти Генеральна 1648, 1660 рр. та Спеціальна 1650 р. і карта Дніпра) до столиці козацької держави середини XVII ст. (карта Польщі 1651 р.), на якій Чигирин позначено унікальним знаком – козак із шаблею, піднятою догори.

Для оприлюднення на конференції надійшли також топонімічні дослідження співробітників Національного історико-культурного заповідника «Чигирин» **Л. І. Харченко** «Топоніми кутків та околиць Чигирини», **Л. О. Шмиголь** «Топоніми старої Боровиці» та **Н. В. Шевчук** (м. Біла Церква) «Актуальність топонімічного дослідження картографічної колекції Білоцерківського краєзнавчого музею», в яких автори узагальнили інформацію про стародавні назви цих населених пунктів.

Проблемі використання картографічних джерел у сучасних краєзнавчих дослідженнях були присвячені доповіді співробітників Білоцерківського краєзнавчого музею: «Схеми залізниць Російської імперії з колекції Білоцерківського краєзнавчого музею як джерело вивчення економічного розвитку краю в кінці XIX – на початку XX ст.» **О. В. Вітвіцької**, «Використання картографічних джерел у дослідженні участі 2-го Українського козацького полку в бойових діях 1812 року» **Т. М. Семиди**, «План містечка Біла Церква з довідника 1913 року «Весь Юго-Западный край. Справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниям» **Є. А. Чернецького**. Автори відзначили важливу роль картографічних документів у дослідженні історії Правобережної Київщини.

Учасники конференції також мали можливість ознайомитися з доповідями колег, які презентували новостворені карти як результат наукової праці своїх колективів. **В. М. Павлюк** уперше представив карту й каталог корисних копалин Київської області, які створені колективом Правобережної геологічної експедиції (Державне регіональне підприємство «Північгеологія»). Цікавий факт, що на території Білоцерківщини в тих місцях, де близько до поверхні виходять граніти Українського щита, відомі прояви заліза, урану, золота. У працях археологів та істориків згадуються «міднорудні прояви і родовища Сквирського металогенічного району» та «золоті копальні Браницьких». На сьогодні геологи відкрили лише кілька осередків самородного золота в осадових горизонтах та рудопрояв у древніх архейських вулканітах у районі села Сидори. Тут частка золота у породах сягає 10 грамів, срібла – 190 грамів на тонну. Ресурси прояву дуже незначні, але необхідно продовжувати пошуки. У майбутньому, коли легкодоступні для розробки родовища будуть вичерпані, а зростання світових цін на мінеральну сировину породить зростання інтересу до невеликих за запасами родовищ Південної Київщини, розвідка родовищ набуде значної актуальності.

Н. Я. Борисова (с. Трипілля Київської області) поділилася досвідом роботи обласного археологічного музею зі створення електронних варіантів археологічних карт Київщини. Після систематизації та узагальнення результатів дослідження археологічних пам'яток Київщини наукові співробітники музею під керівництвом відомого археолога, кандидата історичних наук М. Ю. Відейка уклали карти археологічних пам'яток від кам'яного віку до доби Русі IX–XII ст.

В. В. Нерода (м. Черкаси) у своїй доповіді спинилася на деяких аспектах використання картографічних матеріалів у пам'яткоохоронній роботі Археологічної інспекції управління культури і туризму Черкаської обласної державної адміністрації, створеної в 1993 р. на базі відділу (до 1991 р. – сектор) охорони пам'яток археології Черкаського обласного краєзнавчого музею. Працівники установи позначають пам'ятки на графічних матеріалах та використовують їх в охоронній документації, а також створюють нові археологічні карти за даними попередніх наукових досліджень археологів. Доповідач підкреслила, що охорона пам'яток археології неможлива без широкого залучення різноманітного картографічного матеріалу й тісної співпраці археологів із топографами.

В. І. Нестеренко (м. Черкаси) розповіла про роль і використання картографічних матеріалів у Черкаському обласному краєзнавчому музеї. Карти для експозиції створювалися на основі зібраної науковцями інформації відповідно до загального художнього вирішення експозиції. Для відділу природи характерні оригінальні картографічні матеріали, що не тільки розкривають зміст тем, а й естетично прикрашають експозицію. Більш прагматичним є підхід до карт і схем в експозиційних залах археології, де вони мають невеликі розміри, чітко відповідають тематиці та здебільшого виконують допоміжну функцію. Зали, в яких розповідається про історію краю з XIV до початку XX ст., теж мають багатий картографічний матеріал, який відіграє допоміжну роль у розкритті тематичних комплексів. Тут представлені переважно оригінальні експонати, серед яких є й унікальні картографічні матеріали: карти Черкаського повіту 1914 р., географічна карта Російської імперії початку XX ст., міст Корсуня та Черкас, Київської області, «Карта Главного штаба Киевской, Херсонской, Полтавской губерний» кінця XIX – початку XX ст.

В. А. Коломієць (м. Біла Церква) навела приклади використання картографічних джерел з експозиції Білоцерківського краєзнавчого музею, відкритій для відвідувачів у 1989 році. Над її створенням працювала група художників Харківського художньо-промислового комбінату Художнього фонду України під керівництвом відомого художника-дизайнера В. М. Бондаренка. В експозиції є оригінальні картографічні документи і копії карт, які несуть різне тематичне навантаження. Вона постійно поповнюється матеріалами наукових досліджень. Так, у 1992 р. для експозиції було замовлено макет Білоцерківської фортеці XVII ст., підготовлений на основі картографічних документів Російського державного військово-історич-

План міста Білої Церкви. 1769 р.

надзвичайно цікавою для науковців архівних та музейних установ України, а представлені доповіді відображують надзвичайно потужний інформаційний потенціал картографічних зібрань музеїв України.

2. Опублікувати матеріали конференції для ознайомлення науковців із результатами її роботи, узагальнення інформації та популяризації музейних реліквій.

3. Ініціювати створення довідника картографічних документів, що зберігаються в музеях України.

4. Активізувати використання дослідниками картографічних документів як важливого джерела інформації з регіональної історії та історичного краєзнавства.

5. Сприяти подальшому розвитку досліджень картографічних колекцій музеїв та впровадженню інноваційних технологій при створенні загального реєстру картографічних джерел як важливої складової Національного архівного фонду України.

6. Схвалити проведення подібних конференцій, які дають змогу розглядати актуальні проблеми вивчення та збереження національної спадщини і повніше репрезентувати загальну історію України.

Під час роботи конференції її учасники та відвідувачі мали можливість ознайомитися із **виставкою карт і планів Білоцерківського краєзнавчого музею**. Серед експонованих документів – географічні карти країн Європи, у т. ч. Німеччини, Польщі, України; адміністративно-територіальні карти Київської та Подільської губерній, Білоцерківської округи, її повітів і районів; топографічні карти періоду Першої та Другої світових воєн; плани міст, інших населених пунктів, їхніх частин і землеволодінь; картосхеми залізниць. Нижню хронологічну межу музейної збірки визначають карти початку XIX ст. (1810 р.), а верхню – документи, що характеризують розвиток картографії в кінці XX – на початку XXI ст. Найбільший за розміром документ, представлений на виставці, це «План усадебной земли местечка Белой Церкви в Киевской губернии Васильковского уезда владения помещика графа Владислава Браницакого. Составлен 1858 г.».

Традиційно на завершення конференції колектив Білоцерківського краєзнавчого музею подарував гостям яскравий фольклорний вечір «Андріївські вечорниці». Етнографічні замальовки у виконанні співробітників музею познайомили присутніх з історією виникнення традиційних народних зимових свят та з обрядовими діями, які проводяться в ці святкові дні. У залі звучали колоритні українські пісні та жарти, а запальні народні танці сприяли гарному настрою і духовному єднанню всіх присутніх.

© В. А. Коломієць

ного архіву. Це осучаснило експозицію музею, надало їй більшої змістовності, історичної переконливості й художньої довершеності.

Важливу роль в історичних залах Білоцерківського краєзнавчого музею відіграють оригінали рукописних геометричних планів землеволодінь середини XIX ст., креслення будівель XVIII–XIX ст., військові топографічні карти й інші документи. Щоб зберегти оригінали, їх поступово замінюють на копії, виготовлені за сучасними технологіями. Завдання експозиціонерів при цьому – не порушити художньої цілісності та образного сприйняття експозиції відвідувачами.

У результаті обговорення учасники конференції, зважаючи на необхідність активізації дослідження фондів колекцій, зокрема картографічних документів, та введення їх у науковий обіг, ухвалили такі **рекомендації**:

1. Констатувати, що тема обговорення стала